

YÛSUF ERDEBİLÎ'NİN *EL-ENVÂR Lİ A'MÂLİ'L-EBRÂR* ADLI ESERİ
BAĞLAMINDA KIYAS KONUSUNDAKİ GÖRÜŞLERİ*

Kenan KILINÇ**
Erdoğan SARITEPE***

Öz

Kıyas, Kur'ân ve Hz. Peygamber'in (s.a.s) söz, fiil ve takrirleri üzerinde şekillenen ve İslâm hukukunun durgun olmasını engelleyen önemli bir istidlâl/içtihat yöntemidir. Bu öneme binaen birçok İslâm âlimi kıyasa dair görüşler ileri sürmüştür. Hicri VIII. yüzyıl Azerbaycan bölgesi Şâfi'î ulemasından Yûsuf Erdebîlî de bunlardan biridir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu medreselerinde okutulan *el-Envâr li a'mâli'l-ibrâr* adlı eseriyle şöhret bulan Erdebîlî, fûrû-i fıkha dair te'lif ettiği bu eserinde; kıyası ele almış ve konuyu örnekleriyle inceleyerek ilim taliplilerine katkı sunmaya çalışmıştır. Eserde kıyası tanımlayarak konuya giriş yapmış ve kıyâsı başta celî ve hafî olmak üzere ikiye ayırmış akabinde bunların da her birini illet, delâlet ve kıyas fi ma'ne'l-asl olmak üzere üçe taksim etmiştir. Erdebîlî'nin kıyas fi ma'ne'l-asl başlığı altında zikrettiği kölenin hür kişiye ya da mala kıyas edilmesi meselesi, Şâfi'î usul âlimleri tarafından kıyâsü's-şebah bağlamında ele alınmıştır. Erdebîlî dışında hiçbir Şâfi'î usul âliminin bu örneği kıyas fi ma'ne'l-asl başlığı altında ele aldığını tesbit edemedik. Erdebîlî'nin değindiği diğer bir konu da fer'in birden fazla asıl arasında kalması ile fer'in kendi cinsinden olan ve olmayan iki asıl arasında kalması durumunda hangisinin tercih edileceği konusudur. Erdebîlî'nin kıyas çeşitleri ve birden fazla asıl arasındaki kıyasa bakışı makalemizin ana konusunu teşkil etmektedir. Erdebîlî'nin kıyas anlayışı, özelde mütakellimin metoduna göre te'lif edilmiş eserler; genelde ise, fukahâ ve memzuc metodla yazılmış eserler bağlamında ele alınmıştır.

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 26.04.2023, Accepted / Kabul Tarihi: 13.05.2023

DOI: <https://doi.org/dicd.1279123>

* Bu makale, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde devam etmekte olan "*el-Envâr li a'mâli'l-ibrâr* Temelinde Yûsuf Erdebîlî'nin Fıkıhçılığı" Doktora Tezinden geliştirilerek oluşturulmuştur.

** Öğretmen, MEB, Kenan KILINÇ, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı/İslam Hukuku Bilim Dalı Doktora Öğrencisi/ Doctorate student, Fırat University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Science Islamic Law, Elazığ, Turkey
e-posta: kenankilinc.4949@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9523-3514>

*** Dr. Öğrt. Üyesi Erdoğan SARITEPE, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı/İslam Hukuku Bilim Dalı/Dr. Öğrt. Üyesi, Fırat University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Science Islamic Law, Elazığ, Turkey, e-posta: esaritepe@firat.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1801-4625>

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Yûsuf Erdebîlî, el-Envâr, Kıyas, Celî kıyas

YÛSUF ARDABILI'S OPINIONS ON QIYAS IN THE CONTEXT OF HIS WORK CALLED AS AL-ANWÂR LI A'MÂLI AL-ABRÂR

Abstract

Qiyas is an important way of jurisprudence that is shaped by Qur'an and the sayings, actions and acknowledgements of the Prophet Muhammad and prevents Shariah from being dogmatic. Many Islamic scholars have brought forward views on Qiyas in regard to this importance. Yûsuf Ardabili, who is among the scholars of the region of Azerbaijan in the 8th century(AH), is one of them. In this work of him which he dedicated to the jurisprudential law, Ardabili who became famous for his work "Al-Anwâr Lı A'mâli Al-Abrâr" which was taught in the madrasas of East and South East of Anatolia has dealt with qiyas and tried to contribute to the students of science by examining the subject with examples. In his work, he has introduced the topic by defining the qiyas and divided it into two parts as jali and hafi at first and then divided each of them into three parts as illaat, delalet and qiyas fi ma'nel-asl. The matter of comparing a slave with a free person or a property which Erdebîlî mentioned under the title of qiyas fi ma'nel-asl has been dealt with in the context of kiyasus-sebeh by Shafi'i usul scholars. We couldn't manage to detect whether any other Shafi'i usul scholar has dealt with this example under the title of qiyas fi ma'nel-asl other than Erdebîlî. Another subject which Ardabili mentioned is that which one to prefer when fer is between more than one reality and between two realities one of which is its kind and the other one is not. Ardabili's views on the types of qiyas and qiyas between more than one reality constitute the main topic of our article. Ardabili's understanding of qiyas has been discussed in the context of works written according to the method of the theologian in particular and in the context of works written according to the fukaha and memzuc method in general.

Keywords: Islamic Law, Yûsuf Erdebîlî, el-Envâr, Qiyas, Celî kıyas.

GİRİŞ

İslâm Hukuku, tedrici olarak vazolunmuş, sayılı naslarla neşvünema bulmuş, meseleci bir yöntemle ele alınmış ve bu minval üzere gelişim göstermiştir. İslâm'ın farklı coğrafyalarda yayılmasıyla beraber, Arap olmayan toplumlar Müslüman olmuşlardır. Anadilleri farklı olan bu topluluklar beraberinde kendi örfi ve kültürel birikimlerini de İslam coğrafyasına taşımışlardır. Hem bu birikimlerin aktarılması hem de ortaya çıkan yeni meselelerin İslami açıdan cevaplandırılması, âlimlerin çalışmalarının odak noktasını oluşturmuştur. Âlimler yaptıkları bu çalışmalar neticesinde yalnızca kendi dönemleriyle sınırlı kalmadan diğer dönemlere de ışık tutacak mahiyette ilmi bir disiplin oluşturmaya gayret göstermişlerdir. Bu ilmi disiplin oluşturulurken İslam hukukunun aslî delillerinden biri kabul edilen kıyas nazariyesi

üzerinde i'mâli fikirde bulunmuşlar ve detaylarda farklılıklar olmakla birlikte sağlam bir kıyas yöntemi oluşturmuşlardır.

Şer'î bir delil olarak kullanılan bu yöntem (kıyas), “hükümün veya sıfatın isbatı ya da nefyi hususunda aralarındaki müşterek bir özellik sebebiyle, hükümün isbat ve nefyi konusunda iki bilinenden birinin diğerine hamledilmesi”¹ veya “müşterek illet sebebiyle bazı hükümlerde fer'ın asla hamledilmesi”² şeklinde tanımlanmıştır. Kıyasın delil olması üzerindeki tartışmalar kıyas ile ilgili birçok tanımın ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir.³ Özet olarak kıyas; müçtehidin, Kitâb ve Sünnet'te hükmü bulunmayan konularda⁴ Allah'ın kanun koyucu olduğu kabulünden hareketle Allah'ın hükmünü tespit etmekten ziyade haddi zatında mevcut olan Allah'ın hükmünü ortaya çıkarmaya⁵ yönelik içtihad faaliyeti olarak tanımlanabilir.⁶ Bu şekilde tarif edilen kıyasın şer'î-'amelî meselelerin hükümlerini bilmeyi sağlayan bir delil olduğu üzerinde İslâm hukukçularının çoğunluğu hemfikirdir.⁷ İbrâhîm en-Nazzâm (ö. 231/845), Zâhirîler, Hâricîler ve Şîî âlimlerinin çoğunluğu kıyası şer'î bir delil olarak kabul etmemişlerdir.⁸ Erdebili'ye göre, fukahâ'nın, Nas (Kitab, Sünnet), icma ve celî kıyas ile tespit edilen bir hükümde istişareye hacet yoktur şeklindeki beyanları, celî kıyasla ulaşılan hükme ayrı bir değer atfetmiş olduklarını göstermektedir.⁹ Ayrıca Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin kıyasla amel etmeleri kıyasın; Kitâb, Sünnet ve icmâdan sonra

¹ İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *et-Telhîş fi uşûli'l-fıkh*, thk. Abdullah Cûlim en-Nebâlî, Beşîr Ahmed el-Umerî (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, ts.), 3/145, القياس حمل أحد المعلومين على الآخر، في إيجاب بعض الأحكام لهما، أو في إسقاطه عنهما، بأمر جمع بينهما من إثبات صفة وحكم لهما، أو نفي ذلك عنهما.

² Ebû İshâk Cemâluddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî, *el-Lüma' fi uşûli'l-fıkh* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003), 96.

³ Ebü'l-Hasen (Ebü'l-Kâsım) Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî Âmidî, *el-İhkâm fi uşûli'l-aḥkâm*, thk. Abdurrezzâk Afîfî (Dimeşk-Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1402), 3/185-186; Zekiyyuddin Şa'bân, *İslam Hukuk İlminin Esasları (Uşûlü'l-Fıkh)*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 129-130.

⁴ Ebû Abdillâh Bedrûddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muḥîṭ fi uşûli'l-fıkh* (Dâru'l-Kütübî, 1414/1994), 7/13.

⁵ Zerkeşî, *Bahrü'l-muḥîṭ*, 7/17.

⁶ Şîrâzî, *el-Lüma*; 96.

⁷ Abdullah Kahraman, *Fıkıh Usûlü (Uşûlü'l-Fıkh) Giriş-Deliller-Hükümler-Hüküm Çıkarma Yöntemleri* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018), 176.

⁸ Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî Cessâs, *el-Fuṣûl fi'l-uşûl*, thk. Uceyl Casim en-Neşemî (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâfi'l-Kuveytiyye, 1414/1994), 4/23; Ebû Zeyd Abdullâh (Ubeydullâh) b. Muhammed b. Ömer b. İsâ Debûsî, *Takvîmü'l-edille fi'l-uşûl*, thk. Halîl Muhyiddin el-Meys (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1412/2001), 260; Ebû İshâk Cemâluddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî, *et-Tebşîra fi uşûli'l-fıkh*, thk. Muhammed Hasan Heyto (Dımaşk: Dâru'l-Fıkr, 1980), 423-436; Cüveynî, *et-Telhîş*, 3/154-159; Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Uşûlü's-Serahsî*, nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî (Haydarâbâd, ts.), 2/119; Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî es-Sem'ânî, *Ḳavâṭi'u'l-edille fi'l-uşûl*, thk. Muhammed Hasan İsmâ'ill (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1999), 2/72-82; Âmidî, *el-İhkâm*, 4/7; Kahraman, *Fıkıh Usûlü*, 176-177.

⁹ Cemâluddîn (İzzüddîn) Yûsuf b. İbrâhîm el-Erdebîlî Erdebîlî, *el-Envâr li Amâlî'l-Ebrâr*, thk. Müfdî el-Mutlak, el-Fazıl Halef (Cidde: Dâru'z-Ziyâ, 2006), 3/495.

dördüncü şer'i delil¹⁰ olduğunu göstermektedir.¹¹

Yûsuf Erdebîlî, *el-Envâr*'ın üçüncü cildinde Kur'ân, sünnet, icmâ ve kıyas başta olmak üzere bazı usul konularına temas etmiş ve kıyas konusunu farklı bir tarzda ele almıştır.¹² Tabakat kitaplarında kendisine herhangi bir fıkıh usulü eseri nisbet edilmeyen Erdebîlî'nin,¹³ bir fâkih olarak şer'î delillerden dördüncüsü olan kıyasa bakışı önem arz etmektedir.

Çalışmamızda Erdebîlî'nin kıyas anlayışı, mütekellimin metoduna göre kaleme alınmış eserler ışığında incelenmiş ve yeri geldikçe fukahâ ve memzûc metotla te'lif edilmiş eserlere de başvurulmuştur. Makalemiz Erdebîlî'nin kıyas tanımı, kıyas türleri ile ilgili görüş ve açıklamaları ile sonuçtan oluşmaktadır.

Erdebîlî'nin kıyas ile ilgili görüşlerine geçmeden önce hayatı hakkında özet bir bilgi vermenin faydalı olacağını düşünüyoruz. Yûsuf Erdebîlî'nin doğum tarihi ile ilgili bilgiler kaynaklarda yer almamaktadır. Bazı kaynaklarda 90 yaşını aştığı göz önüne alındığında, muhtemelen hicri VII. asrın son çeyreğinin akabinde veya hicri VIII. asrın başlarında Azerbaycan'da doğmuş olduğu söylenebilir. Tabakat ile ilgili te'lif edilen kaynaklarda ailesi, hocaları ve öğrencileri hakkında bilgi bulunmayan ve asrının şeyhül-meşriki, değeri yüksek ve ilmî geniş gibi ifadelerle anılan Yûsuf Erdebîlî, âlimlerin genel kabulüne göre, hicri 799 yılında Azerbaycan'da vefat etmiştir. Yûsuf Erdebîlî'nin fıkıh ve hadis alanlarının dışında hat sanatıyla ilgilendiği ve şiir yazdığı da kaynaklarda ifade edilmiştir.¹⁴ Eserlerde *el-Envâr sahibi*¹⁵ veya *el-Envâr Kitâbının yazarı*¹⁶ şeklinde kendisinden bahsedilen Erdebîlî,¹⁷ isminden ziyade furu fıkha dair

¹⁰ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî İbn Kayyim el-Cevziyye, *İlâmü'l-muvaqqî'n an rabbi'l-âlemîn*, thk. Muhammed Abdüsselâm İbrâhîm (Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1991), 1/101.

¹¹ Şîrâzî, *el-Lüma*; 98.

¹² Erdebîlî, *Envâr*, 3/451-456.

¹³ Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî, *el-A lâm* (Dârü'l İlm li'l Melâyin, 2002), "Erdebîlî", 6/212; Mustafâ b. Abdullâh Hâcî Halife Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn* (Beyrût: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1941), "Erdebîlî", 1/195; Yûsuf b. İlyân b. Mûsâ Serkîs ed-Dımaşkî Serkîs, *Mucemü'l-maţbû âti'l-Arabiyye ve'l-muarrebe* (Mısır: Matbaâtü Serkîs, 1346/1928), "Erdebîlî", 2/423; İmâd Abdüsselâm Raûf, *el-Âsârü'l-hattiyye fi'l-Mektebeti'l-Kadiriyye* (Bağdad: Matbaâtü'l-İrşâd, 1394/1974), 2/267; Bağdâtlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifin, esmâ ü'l-müellifin ve âs.ârü'l-muşannifin* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), "el-Envâr", 2/558.

¹⁴ Ömer Rızâ Kehhâle, *Mucemü'l-müellifin* (Beyrût: Mektebetü'l-Müsennâ, ts.), 13/266; Elnur Nasirov, *Orta Asrarda yaşamış Azerbaycanlı Âlimler* (Bakü, 2011), 154.

¹⁵ Mustafa b. Abdullâh Hâcî Halife Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vuşûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, thk. Mahmût Abdülkâdir el-Arnaût (İstanbul: Mektebetü İrsika, 2010), "Erdebîlî", 3/424.

¹⁶ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1449) İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fi ayâni'l-mi'eti's-s.âmine* (Haydarâbâd: Meclisü Dâireti'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1392/1972), "Erdebîlî", 6/258.

¹⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fi ayâni'l-mi'eti's-s.âmine*, "Erdebîlî", 6/258; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, "Erdebîlî", 1/195; Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *el-Hâvi'l-Kebîr*, thk. Eş-Şeyh Adil Ahmed Abdulmevcûd- eş-Şeyh Ali Muhammed Muavviz (Beyrût:

te'lif ettiği الأنوار لأعمال الأبرار “*el-Envâr li-a'mâli'l-ibrâr*”¹⁸ eseriyle tanınmaktadır.¹⁹

Yûsuf Erdebîlî'nin Kıyas Anlayışı

Kıyas sözlükte; *takdir* (bir şeyin benzerlerine oranlanarak miktarının ölçülmesi), *müsâvât* (maddi veya manevi iki şeyi birbirlerine eşitlemek)²⁰, *red*²¹, *ilhâk*²², *istivâ*²³ ve *haml*²⁴ gibi anlamlarda kullanılır.²⁵

Mütekellimîn usûlcülerinin çoğunluğunun üzerinde mutabık kaldıkları kıyas tanımı²⁶, Kadı Ebû Bekir el-Bâkılânî'nin (ö. 403/1013) yaptığı tanımdır. Kadı Ebû Bekir el-Bâkılânî kıyası şöyle tanımlar: “Bir hüküm veya sıfatın isbat yahut nefyi gibi ortak bir özellik sebebiyle, bir hükmü her ikisi için isbat veya nefyetme konusunda malumu (başka

Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999), 5/117-118; Nasirov, *Orta Asrlarda yaşamış Azerbaycanlı Âlimler*, 154, 293; Bağdâtlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, “*el-Envâr*”, 1/733, 739, 794; 2/224, 558; Serkîs, *Mu'cemü'l-ma'tbûât*, “*Erdebîlî*”, 2/423; Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahmân b. Yahyâ b. Alî el-Muallimî el-Yemânî, vd (Haydarâbâd: Meclisü Dâireti'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1382/1962), “*Erdebîlî*”, 1/157.

¹⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fî ayâni'l-mi'eti's-s.âmine*, “*Erdebîlî*”, 4/484; Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, thk. Mahmûd el-Arnaût (Dimeşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1406/1986), “*Erdebîlî*”, 8/456; Serkîs, *Mu'cemü'l-ma'tbûât*, “*Erdebîlî*”, 2/423.

¹⁹ Geniş bilgi için bk. İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, “*Erdebîlî*”, 8/456; Kehhâle, *Mu'cem*, “*Erdebîlî*”, 13/266; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fî ayâni'l-mi'eti's-s.âmine* (Hindistan: Dâireü'l-Maârifî'l-Osmâniyye bi Haydarâbâd, ts.), “*Erdebîlî*”, 6/258; Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, thk. Alî Muhammed Muavvaz, Âdil Ahmed Abdülmevcud (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999), 5/117-118; Bağdâtlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, “*Erdebîlî*”, 2/558; Serkîs, *Mu'cemü'l-ma'tbûât*, “*Erdebîlî*”, 1/423; Zirikî, *el-A'lâm*, 8/212; Nasirov, *Orta Asrlarda yaşamış Azerbaycanlı Âlimler*, 154; Elnur Nasirov, *XIII. Yüzyıl Başlarında Anadolu Azerbaycan İlişkileri* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003), 293.

²⁰ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrût: Dâru Sâdir, 1414), “*kys*”, 6/187; Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *et-Ta'rîfât* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983), “*kys*”, 181; Molla Hüsrev, *Fıkıh Usûlü Mirkâtü'l-vü'ûl tercüme ve şerhi*, çev. Haydar Sadıkoğlu (İstanbul: Özgü Yayınları, 2019), 316; Vehbe Zühaylî, *el-Vecîz fî uşûli'l-fikhi'l-İslamî* (Dimaş/Suriye: Dâru'l-Hayr, 1427/2006), 56; Şa'bân, *İslam Hukuk*, 126.

²¹ İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *el-Burhân fî uşûli'l-fikih*, thk. Abdülazîm ed-Dîb (Katar, 1399), 2/5; İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *el-Varâkât fî uşûli'l-fikih*, thk. Abdüllatîf Muhammed el-Abd, ts., 26.

²² Hasen b. Muhammed b. Mahmûd el-Attâr, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Celâl el-Mahallî alâ Cemî'l-cevâmi'* (Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 2/240.

²³ Ebü Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hağ min ilmi'l-uşûl*, thk. Ahmed Azv İnâye (Dimeşk: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1419/1999), 2/89.

²⁴ Cüveynî, *el-Burhân*, 2/5; Şîrâzî, *el-Lüma*; 96; Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 2/89.

²⁵ Âmidî, *el-İhkâm*, 3/185.

²⁶ Ebü Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *el-Mahsûl*, thk. Tâhâ Câbir Feyyâz el-Alvânî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1997), 5/5; Âmidî, *el-İhkâm*, 3/186.

bir) maluma hamletmektir.”²⁷ Yûsuf Erdebîlî ise kıyası: “İki bilinenden birinin hükmünü aralarındaki ortak bir özellik (illet) sebebiyle diğerinde de izhâr etmek”²⁸ olarak tarif etmiştir.

Bâkılânî'nin tanımında bilinenin bilinene hamledilmesi meselesinde hükmün veya sıfatın isbat ve nefyi hususu vurgulanmaktadır. Yûsuf Erdebîlî'nin tanımında ise, özellikle isbat kelimesinin kullanılmaması kıyasın müctehid tarafından hüküm ihdası olmadığı, aksine hükmün fer'de izhâr edilmesi yönteminden ibaret olduğu ortaya konulmaktadır.

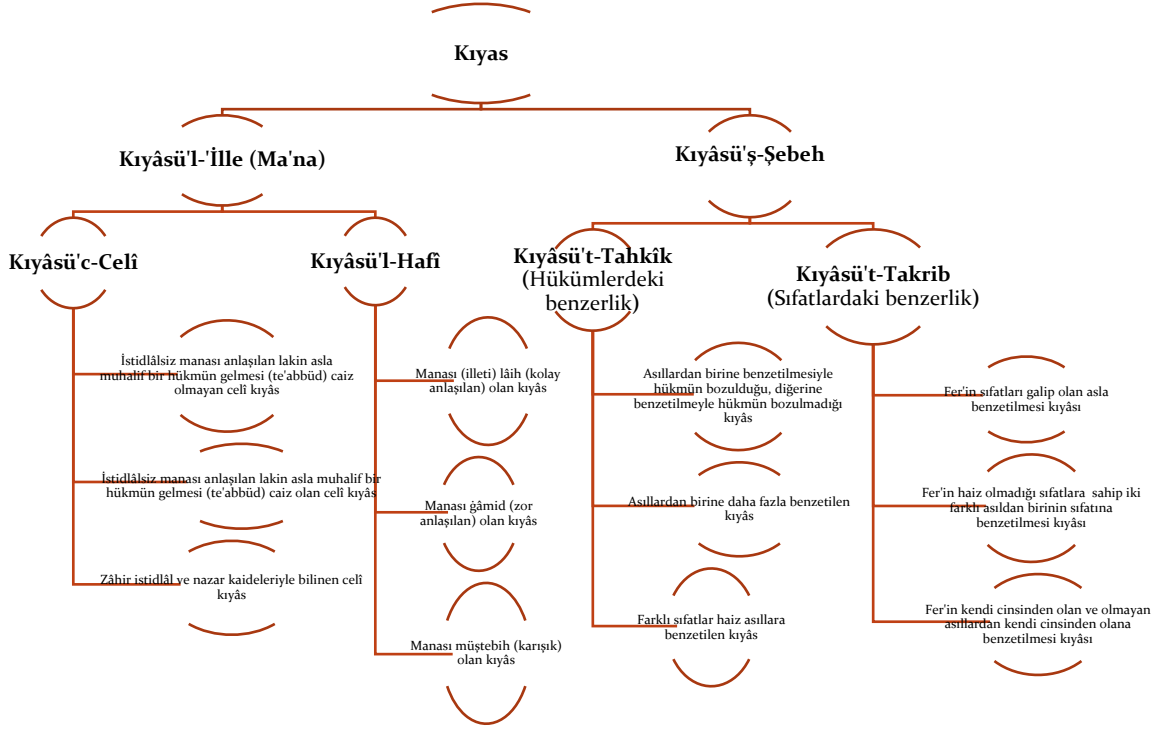
Yûsuf Erdebîlî'ye Göre Kıyas Türleri

Usûl âlimlerinin kıyas türleri konusunda ortak bir noktada buluşmadıkları kıyas ile ilgili farklı taksimler ileri sürmelerinden anlaşılmaktadır. Bu açıdan Erdebîlî'nin kıyas türleri ile ilgili açıklamalarına değinmeden önce mukayese edilmesi açısından Mâverdî (ö. 450/1058), Şîrâzî (ö. 476/1083), Cüveynî (ö. 478/1085) ve Âmidî (ö. 631/1233) gibi Şâfiî âlimleri ile Semerkandî (ö. 539/1144) ve İbn Kayyim el-Cevzî (ö. 751/1350) gibi hukukçuların kıyas taksimlerine yer vermek yerinde olacaktır. Mâverdî kıyası, başta illet kıyası ve şebah kıyası olarak ikiye taksim etmiş, akabinde illet kıyasını celî kıyas ve hafî kıyas; şebah kıyasını da قياس تحقيق taḥkîk kıyası ve قياس تقريب taqrîb kıyası olarak ikili bir taksime tabi tutmuştur. Ayrıca Mâverdî, celî kıyas ve hafî kıyas ile taḥkîk kıyas ve taqrîb kıyaslarının her birini üç ayrı alt başlık altında sınıflandırmıştır. Mâverdî toplamda on iki kıyas çeşidi olduğunu dile getirmiştir.²⁹ Mâverdî'nin kıyâs taksimi aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

²⁷ Cüveynî, *el-Burhân*, 2/5; Râzî, *el-Mahsûl*, 5/5; Âmidî, *el-İhkâm*, 3/186; Ebü's-Senâ Sirâcüddîn Mahmûd b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Hâmid el-Urmevî Sirâceddin el-Urmevî, *et-Taḥşîl mine'l-Maḥşûl*, thk. Abdülhamîd Ali Ebû Züneyd (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1988), 1/138; Ebû Abdillâh Safiyyüddîn Muhammed b. Abdirrahîm (Abdirrahmân) b. Muhammed el-Hindî, *Nihâyetü'l-vüṣûl ilâ ilmi'l-uşûl*, thk. Sâlih b. Süleyman el-Yûsuf, Sâlim b. Sa'd es-Suveyh (Mekke: el-Mektebetü't-Ticâriyye, 1416/1996), 7/3033; Soner Duman, *Şâfiî'nin Kıyâs Anlayışı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 21; Kıyas: Ebü'l-Hüseyn el-Basrî: “Müctehidin yanında hükmün illetindeki benzerlikten dolayı aslın hükmünün fer'de tahsil edilmesidir.” Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Alî b. Tayyib Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed fi Usûli'l-Fıkh*, thk. Halîl el-Meys (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 2/195.

²⁸ Erdebîlî, *Envâr*, 3/453 إظهار أحد المعلومات في الآخر بجامع بينهما.

²⁹ Mâverdî, *el-Ḥâvi'l-kebîr*, 16/144-151.

Tablo 1 Mâverdî'nin kıyas taksimi

Şîrâzî ise kıyası; قياس العلة kıyâsü'l-ille, قياس الدلالة kıyâsü'd-delâle ve قياس شبه kıyâsü's-şebeh şeklinde üçlü bir taksime tabi tutmuş ardından da illet kıyasını celî kıyas ve hafî kıyas olarak ikiye taksim etmiştir.³⁰ Ancak Şîrâzî, *Şerhu'l-lüma'* adlı eserinde Lüma'daki taksiminden farklı bir taksim yolu izlemiştir. Kıyası, kıyâsü'l-ille ve kıyâsü'd-delâle şeklinde ikiye ayırmış, kıyâsü's-şebehi de kıyâsü'd-delâle'nin üçüncü kısmı içerisinde mülâhaza etmiştir.³¹ Cüveynî, kıyasın genel olarak جلي celî kıyas ve خفي hafî kıyas; başka bir yönden de قياس العلة kıyâsü'l-ille ve قياس الشبه kıyâsü's-şebeh şeklinde taksim edildiğini ifade eder.³²

Âmidî, kıyası beş kategoriye ayırmış, birinci kategoride قياس الأولی kıyâsü'l-evlâ, قياس المساوي kıyâsü'l-müsâvî, قياس الأذن kıyâsü'l-ednâ; ikinci kategoride celî kıyas ve hafî kıyası; üçüncü kategoride مؤثر müessir kıyası ve ملتم mülâim kıyaslarını; dördüncü kategoride illet kıyası, delâlet kıyası ve معنى الأصل في القياس el-kıyâsü fi ma'ne'l-aşl kıyaslarını; beşinci ve son kategoride ise قياس الإحالة kıyasü'l-ihâle, قياس الشبه kıyâsü's-şebeh, قياس السرير kıyâsü's-sebr ve قياس الاطراد kıyâsü'l-iṭṭirâd'ı zikretmiştir.³³ Âmidî'nin kıyâs taksimi aşağıdaki tabloda

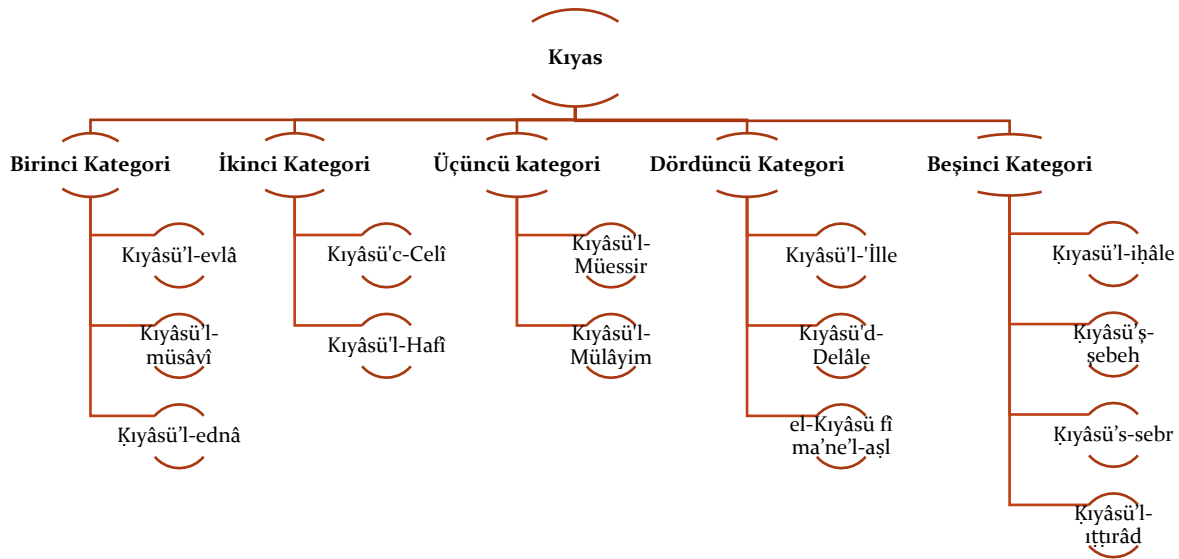
³⁰ Şîrâzî, *el-Lüma'*; 99-101.

³¹ Ebû İshâk Cemâluddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî, *Şerhu'l-Lüma'*; thk. Abdülmecîd Türkî (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1408/1988), 2/799-812.

³² Cüveynî, *et-Telhîs*, 3/235.

³³ Âmidî, *el-İhkâm*, 4/3-4.

gösterilmiştir.

Tablo 2 Âmidî'nin kıyas taksimi

Yukarıda kıyas türleri ile ilgili açıklamaları verilen Şâfi'î usûlcülerinden Mâverdî, Şîrâzî, Cüveynî ve Âmidî'nin kıyasla ilgili yaptıkları taksimlerin birbirlerinden farklılık arz ettikleri görülmektedir. Usûl âlimlerinin kıyas taksimlerini değerlendirecek olursak; Mâverdî, kıyas taksiminde öncelikle fer'in illetini aslıdan alması veya asla olan benzerliğinden alması şeklinde ikili bir taksime gitmiştir. Akabinde illetlerin zahir ve kapalı olması bakımından da mana kıyasını ikiye ayırmış; şebeh kıyasını da hükümlerdeki ve sıfatlardaki benzerliğe göre çeşitlendirmiştir. Şîrâzî, kıyas taksiminde illetin (mananın) nassta açıkça geçip geçmemesine göre üçlü bir ayrımı esas almıştır. Cüveynî'nin aktardığı taksimde, kıyasın kuvvet ve zayıflığı göz önüne alınarak yapılmış bir taksim olduğu görünmektedir. Ayrıca illet ve şebeh olarak ikili bir taksimin de önceden ifade edildiği gibi fer'in hükmünü aslın hükmünden mi yoksa aslın hükmüne olan benzerliğinden mi aldığı göz önüne alınarak yapılmış bir taksimdir. Âmidî kıyası; kuvvet ve zayıflık, illetin fer'de bulunma derecesi, nassın illetinin açıkça zikredilmesi ya da zikredilmemesi, illetin (mananın) tesiri, illetin tespit yöntemi gibi yönlerden beşli bir kategoride incelemiştir. Şâfi'î usûlcülerinin kıyas türleri ile ilgili taksimlerinde dikkat çeken taksim Mâverdî ve Âmidî'nin yaptıkları ayrıntılı kıyas taksimleridir.

Şâfi'î âlimlerin dışındaki usûlcülerin kıyas ile ilgili yaptıkları taksimden örnek verecek olursak örneğin Semerkandî (ö. 539/1144) şer'i kıyası, ilk olarak geçerlilik

bağlamında صحيح şaḥîḥ ve فاسد fâsid olarak³⁴ ikiye taksim etmiştir. Semerkandî, celî ve hafî kıyası sahih; diğer kıyasları ise, fâsid olarak nitelendirmiştir.³⁵ İbn Kayyim el-Cevzî (ö. 751/1350) ise kıyası, illet, delâlet ve şebah kıyası olarak üçe ayırmıştır.³⁶ İletleri açısından; illet kıyası, delâlet kıyası, el-ḳiyâsü fi ma'ne'l-asl olmak üzere taksim edilen kıyas türüne İbn Kudame (ö. 620/1223), şebah kıyasını da eklemiştir.³⁷

İbn Kayyim el-Cevzî, kıyası illetin zikredilmesi ya da zikredilmemesi bağlamında üçlü bir taksime tabi tutmuştur. Bu taksim Şâfiî usûlcülerinin taksimiyle örtüşmektedir. Semerkadî'nin kıyas taksimi ise, müteklimin usûlcülerinin taksimlerinden tamamen farklılık arz etmektedir. Semerkadî'nin kıyası sahih ve fasîd şeklinde ikiye ayırması ve şebah kıyasını da fasîd kıyas kısmında ele alması bu farklılığın bariz bir örneğidir.

Yûsuf Erdebîlî öncelikle âlimlerin kuvvetlilik ve zayıflık açısından yaptıkları taksim gibi³⁸ kıyası; celî ve hafî olarak ikiye ayırır. Celî ve hafî kıyasın her birini de illetleri açısından;³⁹ kıyâsu'l-ille, kıyâsu'd-delâle ve kıyâsü fi ma'ne'l-asl şeklinde üçlü bir taksime tabi tutar. İlet kıyasını da mansûs ve müstenbat kıyas olmak üzere ikiye ayırır.⁴⁰ Yûsuf Erdebîlî illetin fer'de bulunma seviyesine göre yapılan kıyas taksimine⁴¹ ve şebah kıyasına değinmemiştir. Ayrıca Erdebîlî'nin hafî kıyası kıyâsü'l-ille, kıyâsü'd-delâle ve kıyâsü fi ma'ne'l-asl şeklinde taksim etmesi, usûl âlimlerinin yaptığı kıyas taksimlerinden hiçbirisiyle örtüşmemektedir.

Envâr'daki beyanlarından hareketle okuyucunun zihninde yer edip, okurken dikkate alacağı bir tablo vermeyi uygun gördük ve aşağıdaki tabloyu oluşturduk.

³⁴ Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed es-Semerkandî, *Mizânü'l-uşûl fi netâici'l-uḳûl*, thk. Muhammed Zekî Abdülber (Katar: Metâbi'u-'d-Davhe'l-Hâdîse, 1404/1984), 573; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İlâmü'l-muvaḳḳî in an rabbi'l-âlemîn*, 1/185.

³⁵ Semerkandî, *Mizânü'l-uşûl*, 573; H. Yunus Apaydın, "Kiyâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/534.

³⁶ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İlâmü'l-muvaḳḳî in an rabbi'l-âlemîn*, 1/104.

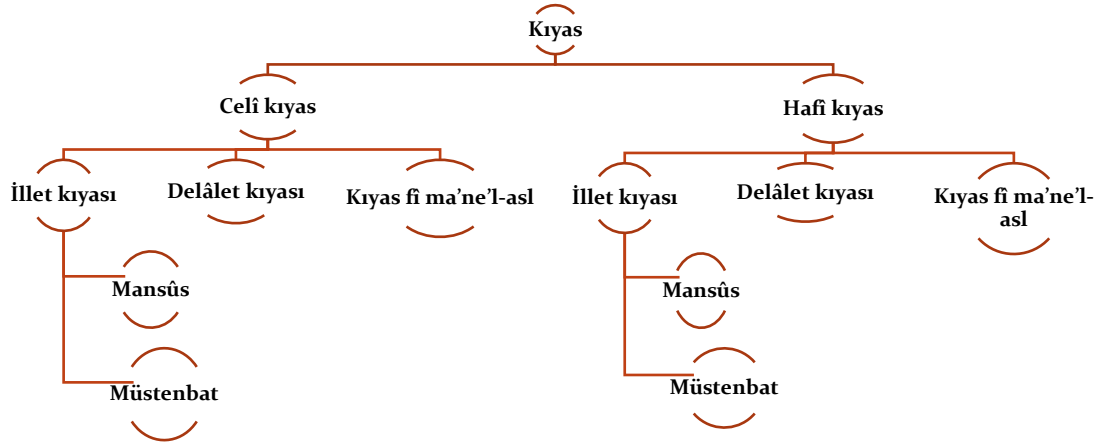
³⁷ Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Makdisî. İbn Kudâme, *Ravzatü'n-nâzır ve cünnetü'l-münâzır fi usûli'l-fıḳḥ alâ mezhebi'l-İmâm Aḥmed*, thk. Şa'ban Muhammed İsmâil (Müessesetü'r-Reyyân, 1423/2002), 2/246.

³⁸ Ebû Zür'a Veliyyüddîn Ahmed b. Abdirrahîm b. el-Hüseyn el-Kürdî el-Mihrânî İbnü'l-İrâkî, *el-Gays.ül-hâmi şerḥu Şerḥi Cemî'l-cevâmi*; thk. Muhammed Tâmir Hicâzî (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004), 635; Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekeriyâ b. Muhammed b. Ahmed es-Süneykî el-Ensârî el-Hazrecî Zekeriyâ el-Ensârî, *Gayetü'l-Vusul Şerhu Lübbi'l-Usûl* (Mısır: Dârü'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.), 144; el-İmâm Şehâbeddîn Ahmed b. İsmâil el-Kurânî Molla Gürânî, *ed-Dürerü'l-levâmi fi Şerhi Cemî'l-Cevâmi*, thk. Said b. Galip Kâmil el-Mecidî (el-Medinetü'l-Munevvere: el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, 1429/2008), 3/373; Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Süleymân b. Ahmed Merdâvî, *et-Tahbîr Şerhu't-Tahrîr*, thk. Abdurrahman b. Abdullah el-Cibrîn vd. (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1421/2000), 7/3457; Duman, *Şâfiî'nin Kıyas Anlayışı*, 26.

³⁹ İbnü'l-İrâkî, *el-Gays.ül-hâmi şerḥu Şerḥi Cemî'l-cevâmi*; 635; Zekeriyâ el-Ensârî, *Gayetü'l-Vusul Şerhu Lübbi'l-Usûl*, 144.

⁴⁰ Erdebîlî, *Envâr*, 3/454.

⁴¹ Âmidî, *el-İḥkâm*, 4/3.

Tablo 3 Yûsuf Erdebîlî'nin kıyas taksimi

Tabloda görüldüğü üzere Yûsuf Erdebîlî kıyas türlerini bu şekilde taksim etmiştir. Ancak konuyu örneklerle açıklama kısmında Yûsuf Erdebîlî, gerek delâlet kıyası olsun gerekse de kıyası fi ma'nel-asl olsun bu kıyasların celî kıyas kısmına mı veya hâfî kıyas kısmına mı dâhil olduklarına değinmeksizin örnekler serdetmiştir. Bu da kuvvet derecesine göre bu iki kıyasın her iki kısma da dâhil olduğunu ortaya koymaktadır. Bu çalışmada Yûsuf Erdebîlî'nin açıklamaları ışığında konular başlıklara ayrılarak işlenmeye çalışılacaktır.

Celî Kıyas

Şîrâzî celî kıyası: “Yalnızca tek bir manaya muhtemel olan ve illeti te'vile muhtemel olmayan kesin bir delille sabit olan kıyas”⁴² şeklinde tanımlarken; Zerkeşî ise celî kıyası “meşakkatsiz ve üzerinde düşünme olmaksızın illetti bilinen kıyas”⁴³ diye tarif etmiştir. Erdebîlî de celî kıyası, “Fer'deki hükmün illetinin asıldan uzak olma veya farklı olma ihtimallerini ortadan kaldıracak bir şekilde asıldaki hükmün illetine tamamen uyması”⁴⁴ şeklinde tarif etmiştir.

Erdebîlî “...sakin onlara ‘öf!’ bile deme...”⁴⁵ âyetini celî kıyasa örnek olarak zikretmiştir. Yûsuf Erdebîlî, fer’ (makîs) olan الضرب “dövme” meselesinin İsrâ sûresindeki فَلَا تَقُلْ لَهُمْ أَلْفٌ âyetinde geçen asıl (makîsün aleyh) olan التأفیف “öf!” kelimesine müşterek illet olan ebeveyne “كَفِّ الْأَذَى”⁴⁶ münasebetiyle ilhak edildiğini ifade eder.⁴⁷ Âyetteki “öf!” yasağı, aslında ebeveyne karşı işlenecek bütün zararlı fillerin sadece en hafifini temsil etmektedir. Binaenaleyh âyette “öf!” demenin haram kılınmış

⁴² Şîrâzî, *el-Lüma*; 99 ما لا يحتمل إلا معنى واحدا وهو ما ثبتت عليه بدليل قاطع لا يحتمل التأويل

⁴³ Zerkeşî, *Bahrü'l-muhîtt*, 7/48 مَا عَلِمَ مِنْ غَيْرِ مُعَانَاةٍ وَفِكْرٍ

⁴⁴ Erdebîlî, *Envâr*, 3/454 ما يعرف به موافقة الفرع الأصل بحيث ينتفي احتمال المفارقة أو يبعد

⁴⁵ *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), el-İsrâ 17/23.

⁴⁶ Âmidî, *el-İhkâm*, 3/67.

⁴⁷ Erdebîlî, *Envâr*, 3/454.

olması, ondan kat kat eziyet veren dövmenin haram kılınmasını evleviyetle bildirir.⁴⁸

Erdebîlî'nin celî kıyasa verdiği diğer bir örnek, zerre miktarından fazla işlenen hayırların Zilzâl sûresi 7. âyette zikredilen “zerre miktarı” ifadesine kıyasıdır. Âyette فَمَنْ زَرَّةً يَغْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ “Kim zerre ağırlığınca bir hayır işlerse onun mükâfatını görecektir”⁴⁹ zerre miktarı hayrın karşılığının verileceğinin ifade edilmesi, zerre miktarından daha fazla olan hayırların karşılığının da öncelikli olarak verileceği beyan edilmektedir.⁵⁰

Erdebîlî, القطمير “hurma çekirdeğinin üzerinde bulunan ince zar”⁵¹ kelimesini, وَلَا النَّغِيرَ “hurma çekirdeği üzerindeki yarık”⁵² âyetinde ifade edilen يُظْلَمُونَ نَبْرًا “...zerre kadar haksızlığa uğratılmazlar”⁵³ kelimesine kıyas edilmesini üçüncü örnek olarak zikretmiştir.⁵⁴

Erdebîlî'nin burada zikrettiği üç örneğin ortak noktası, fer'in illetinin aslın illetinden daha güçlü olduğu duruma işaret eden örnekler olmalarıdır. Usûlcülerin çoğunluğu fahve'l-hitâbı⁵⁵ lafzi bir delalet türü olarak kabul ederken bazısı ise bunu kıyas kapsamında değerlendirmişlerdir.⁵⁶ Mâverdî ayette azın zikredilmesinin lafzın delâleti değil de kıyas kapsamında ele alınması gerektiğini ifade etmiştir.⁵⁷ Gazzâlî ve Âmidî'nin ise, bu örnekleri “fahve'l-hitâb” bağlamında ele aldıkları görülür.⁵⁸

Mâverdî, bazılarının bu örneği “mefuhûmu'l-hitab” veya “fahvâ'l-keîâm” olarak değerlendirdiklerini ve bazılarının da bu kıyası inkâr ettiklerini zikrettikten sonra bu kıyası inkâr etmenin iki yönden hatalı olduğunu vurgular. Yûsuf Erdebîlî'nin celî kıyasa örnek olarak zikrettiği فَلَا تَقُلْ هُمَّا أَفِرَّ “...sakın onlara ‘öf!’ bile deme...” âyet hakkında

⁴⁸ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *Edebü'l-kādî*, thk. Muhyî Hilâl es-Serhân (Bağdad: Matbaatü'l-İrşâd, 1391/1971), 1/587; Âmidî, *el-İhkâm*, 4/3; Şîrâzî, *el-Lüma*, 99.

⁴⁹ el-Zilzâl 99/7.

⁵⁰ Erdebîlî, *Envâr*, 3/454.

⁵¹ وَالَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ مَا يَمْلِكُونَ مِنْ قِطْمِيرٍ “Allah'ı bırakıp da ibadet ettikleriniz, bir çekirdek zarına bile hükmedemezler.” (Fâtır 35/13) Bu âyeti örnek olarak zikreden Râgıb el-İsfahânî, القطمير kelimesinin anlamının “önemsiz, azıcık, çok az şeyleri ifadede kullanılan bir mesel” olduğunu belirtir. Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kurân* (Dimeşk-Beyrut: Dârü'l-Kalem-Dârü's-Şâmiyye, 1412), “kçtır”, 678.

⁵² en-Nisâ 4/124.

⁵³ İbn Manzûr, “nkr”, 11/514; النَّغِير “en-neğîr” kelimesinin “hiçbir önemi haiz olmayan, zerre kıymet biçilmeyen önemsiz şeylerin ifadesinde kullanıldığı” ifade edilmiştir. Râgıb el-İsfahânî, “nkr”, 821.

⁵⁴ Erdebîlî, *Envâr*, 3/455.

⁵⁵ Mefhûmu'l-hitâb (fahve'l-hitâbı/fahvâ'l-keîâm): “Nasta zikredilmeyenin [meskûtun] hükmünün, nasta zikredilenin [mantûkun] hükmüne evlâ cihetiyle uygun olması veya sukût mahallindeki lafzın medlûlünün nutk mahallindeki lafzın medlûlüne uygun olması” şeklinde tanımlanmıştır. Cüveynî, *el-Burhân*, 1/166; Âmidî, *el-İhkâm*, 3/66.

⁵⁶ Mâverdî, *Edebü'l-kādî*, 1/589-593.

⁵⁷ Mâverdî, *Edebü'l-kādî*, 1/589-593.

⁵⁸ Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *Esâsü'l-Kıyâs*, thk. Fehd Muhammed Serhân (Riyâd: Şirketü'l-Ubeykân, 1413/1993), 70-71; Âmidî, *el-İhkâm*, 4/27.

Mâverdî, bu örnekte aslın hükmü nass ile fer'in hükmü de illetle ortaya konulmuştur. "Öf" lafzı "dövme ve sövme" lafızlarını ihtiva etmediği gibi; bu lafızlar da "öf" lafzını kapsamaz. Dolayısıyla anne-babaya karşı işlenen "öf" fiilinden ağır fiillerin yasaklanması, "öf" lafzıyla değil de illetle gerçekleşmiştir. İkincisi, manaların (illet) aynı isimler gibi bir kısmı anlaşılacak için istidlale ihtiyaç duymazken, bir kısmı anlaşılacak için işin uzmanlarına ihtiyaç duyar. İsimlerin kapalı ve açıklık hususunda muhtelif olmaları nass olmalarına engel olmadığı gibi; manalarının (illet) kapalı ve açık olmalarının muhtelif olmaları da bunlarla meydana gelen işlemin kıyas olmasına engel değildir, açıklamasında bulunur.⁵⁹

Gazzâlî "onlara eziyet etme" ifadesini ihtiva eden ve özellikle eziyetin en ednası olan "öf" gibi umum bir ifadenin âyette haramlığının dile getirilmesi, âyette mevzu bahis edilmeyen dövme" ve "öldürme" gibi fiillerin haramlığını evleviyetle ortaya koyacağını bunun da zaten açık bir şekilde âyetten anlaşıldığını açıklar. Gazzâlî ayrıca Zilzâl 7. âyette zerre miktarında bir fiilin insanlardan zuhur etmesinin imkânsızlığını vurgulayarak, "azın zikredilmesiyle çoğun anlaşılmasının amaçlanması" anlamında mübalağadan kinaye olduğunu ifade eder. Devamla sanki burada murad, mantûk bih olan zerre değil, meskût anı olan çok sayıdaki ameller olduğunu dile getirir.⁶⁰ Âmidî el-İhkâm fi uşûli'l-aḥkâm adlı eserinde, "öf" deme yasağının kıyasa örnek olduğunu vurgular. Ancak ileriki sayfalarda âyetteki lafzın delaleti ve *fahve'l hitâb* göz önünde bulundurulduğunda ebeveyne yapılacak "küfür" ve "dövme"nin kıyasla elde edilmesinin sahih olmadığını vurgular.⁶¹

Yûsuf Erdebîlî'nin bu örnekleri "*fahvâ'l-kelâm*" kapsamında değerlendirenlere değinmeyip bu örneklere celî kıyasa örnek olarak zikretmesi bu konudaki tartışmaları dikkate almadığı ve bu örneklerin celî kıyasa misal oldukları hususunda net bir fikre sahip olduğunu ortaya koymaktadır. İmam Şâfi'î en güçlü kıyas için: "Allah'ın Kitâb'ında veya Allah Resûlü'nün [Sünnet'inde], bir şeyin azını haram kılmasından o şeyin çoğunun azı kadar ya da daha güçlü haram kılındığı anlaşılır. Çünkü çok aza galebe çalar"⁶² şeklindeki beyanı Yûsuf Erdebîlî'nin görüşünü desteklemektedir.

Hafî Kıyas

Hafî kıyas: "Birden fazla manaya muhtemel olan kıyas"⁶³ veya "fikir yürütmeksizin (teemmül etmeksizin) illeti ortaya çıkmayan kıyas"⁶⁴ şekillerinde tarif edilmiştir. Erdebîlî ise, bu kıyas çeşidini: "[Makîs ve makîs aleyhin] birbirinden farklı olma ihtimallerini ortadan kaldırmayan ve tamamen uzaklaştırmayan" kıyas türü olarak

⁵⁹ Mâverdî, *Edebü'l-kādî*, 1/589-593.

⁶⁰ Gazzâlî, *Esâsü'l-Kiyâs*, 70-71.

⁶¹ Âmidî, *el-İhkâm*, 4/27.

⁶² Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfi'î, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Mısır: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1357/1938), 513.

⁶³ Şîrâzî, *el-Lüma*; 99 ما كان محتتمل وهو ما ثبت بطريق محتمل.

⁶⁴ Zerkeşî, *Baḥrû'l-muḥîṭ*, 7/48 مَا لَا يَتَّبَعُ إِلَّا بِإِعْتِمَالٍ فِكْرٍ.

tarif etmiştir.⁶⁵

Erdebîlî, pirincin temel gıda maddesi (kût) olması yönüyle, buğdaya kıyas edilmesini örnek olarak zikretmiş ancak herhangi bir açıklamada bulunmamıştır.⁶⁶ Erdebîlînin verdiği örneğin hafî kıyasa örnek olması varid olan bir hadiste bahsi geçen altı maddede illetin tespiti üzerinde vuku bulan tartışmalardan kaynaklanmaktadır. قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: الدَّهَبُ بِالذَّهَبِ، وَالْفِضَّةُ بِالْفِضَّةِ، وَالْبُرُّ بِالْبُرِّ، وَالشَّعِيرُ بِالشَّعِيرِ، وَالتَّمْرُ بِالتَّمْرِ، وَالْمِلْحُ بِالْمِلْحِ، مِثْلًا يَبْتَلِ، سِوَاءَ بِسِوَاءٍ، إِذَا كَانَ يَدًا يَدًا. Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur: “Altını altınla, gümüşü gümüşle, buğdayı buğdayla, hurmayı hurmayla, arpayı arpayla ve tuzu tuzla aynı miktarda, peşin olarak istediğiniz miktarlarda satabilirsiniz.”⁶⁷ Mezhepler bu altı maddenin ribevî olmalarının illeti hususunda, farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.⁶⁸ Ribânın cari olduğu malların peşin olarak değişimindeki fazlalığın, cinslerinin farklılığı halinde caiz; aynı olması halinde haram olduğunu nass (hadîs) açık bir şekilde ortaya koymaktadır.⁶⁹ Nass benzer şekilde, ister aynı cinsten, ister farklı cinsten olsun ve ister ribânın cereyan ettiği isterse de ribânın cereyan etmediği maddeler olsun, veresiye olması durumunda da gıda maddelerinde ribânın söz konusu olacağını açıkça ortaya koymaktadır.⁷⁰ Gazzâlî, ribânın cârî olduğu bu mallarda munzabıt bir alamet (illet) bulunmasının kaçınılmaz olduğunu ve bunun da “gıda maddesi” olması dışında hiçbir vasfın bulunmadığını belirtir.⁷¹ Ayrıca gerek icmâ ve gerekse sahabe uygulamasında ekmek ve hamur gibi şeylerde ribâdan sakınmaları, bu nasstaki hükmün sadece buğdaya özel olmadığını ortaya koymasından dolayı

⁶⁵ Erdebîlî, *Envâr*, 3/455 الحنفي ما لا يزيل احتمال المفارقة ولا يبعده كل البعد

⁶⁶ Erdebîlî, *Envâr*, 3/455.

⁶⁷ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî Mâlik b. Enes, *el-Muvaţta*; thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Mahmûd Muhammed Halîl (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1412/1992), “Büyü”, 31 (No. 30); Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şüayb el-Arnaût vd. (Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 18/415 (No. 11927); Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmi u's-şâhîh* (Dimeşk: Dâru İbn Kes.îr-Dâru'l-Yemâme, 1414/1993), “Büyü”, 78 (No. 2068); Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi u's-şâhîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâuhû, 1374/1955), “Müsâkât”, 15 (No. 1587); Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Hasan Abdülmün'im Şelebî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), “Büyü”, 30 (No. 6111); Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mucemü'l-kebîr*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi (Kahire: Mektebetü İbni Teymiyye, ts.), 1/177 (No. 459); Ebû Bekr Ahmed b el-Hüseyn b Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 5/456 (No. 10483).

⁶⁸ Hanefiler, cinslerinin aynı olmasıyla birlikte keyli ve vezni; Malikîler, cinslerinin aynı olmasıyla beraber depolanabilen gıda maddesi olmalarını illet olarak belirlemişlerdir. Ebû Bekr Ahmed b Alî Râzî el-Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, thk. İsmetullah İnâyetullah Muhammed vd. (Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye-Dâru's-Sirâc, 1431/2010), 3/19; Şa'bân, *İslam Hukuk*, 155.

⁶⁹ Gazzâlî, *Esâsü'l-Kiyâs*, 38-39.

⁷⁰ Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbî el-Gırnâtî İbn Cüzey, *el-Kavânînu'l-fikhiyye fi telhîşi mezhebi'l-Mâlikiyye ve't-tenbîh alâ mezhebi's-Şâfi'iyye ve'l-Hanefiyye ve'l-Hanbeliyye*, thk. Mâcid el-Hamevî (Beyrût: Dâru İbni Hazm, 1434/2013), 428; İsmail Özsoy, “Faiz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/116.

⁷¹ Gazzâlî, *Esâsü'l-Kiyâs*, 86; Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 3/19; Şa'bân, *İslam Hukuk*, 155.

değerdir.⁷² Binaenaleyh “gıda maddesi” olma özelliğini gösteren maddelere, haramlık hükmünün cari olacağı ortaya çıkmış olmaktadır.

Yûsuf Erdebîlî'nin verdiği örnekte fer' (makîs) olan pirinç, asıl (makîsün aleyh) olan buğdaya aralarındaki ortak illet olan gıda maddesi yönüyle kıyas edilmiştir.⁷³

İllet Kıyası ‘Kıyasü'l-ille’

İllet kıyası; “Kitâb veya sünnette bir şey bir mana (illet) sebebiyle helal veya haram kılınmışsa ve hakkında nas bulunmayan bir mesele vuku bulduğunda, aralarındaki müşterek illetten dolayı Kitâb veya sünnetteki helal veya haram hükmünü alması” şeklinde tarif edilmiştir.⁷⁴ Yûsuf Erdebîlî ise illet kıyasını, “İlleti mansûs (nas tarafından belirlenmiş) veya müstenbat (içtihad yoluyla belirlenmiş) bir metotla belirlenmiş olan kıyas”⁷⁵ şeklinde tarif etmiştir. İllet kıyası illetin tesbit edilme metodu bakımından⁷⁶ mansûs ve müstenbat kıyas olmak üzere iki başlık altında incelenmiştir.

Mansûs İllet

Mansûs illet, “nassla (Kitâb ve Sünnet) sarîh veya gayri sarîh bir şekilde belirlenmiş olan illet”⁷⁷ şeklinde tarif edilmiştir. Erdebîlî mansûs illet örneğine, وَأَتَيْتُمْ إِخْلِيهِنَّ... فَتُنَظَّرًا فَلَا تَأْخُذُوا مِنْهُ شَيْئًا “...öbürüne (mehir olarak) yüklerle mal vermiş olsanız dahi ondan hiçbir şeyi geri almayın”⁷⁸ âyetini göstermiştir. Âyet, mehir olarak kadınlara yüklerle mal vermiş olan kişilerin, bu mehirden hiçbir şeyi geri almamaları gerektiğini illet belirtmeksizin ortaya koymaktadır. Bu kadınlardan mehri geri almamanın illeti, nassla hemen akabindeki âyette ortaya konulmuştur.⁷⁹ Âyet şöyledir: وَكَيْفَ تَأْخُذُونَهُ وَقَدْ أَفْضَى بَعْضُكُمْ إِلَى بَعْضٍ “Hem, siz eşlerinle birleşmiş..., onu nasıl (geri) alırsınız?”⁸⁰ Âyetteki, “ondan hiçbir

⁷² Gazzâlî, *Esâsü'l-Kıyâs*, 86.

⁷³ Erdebîlî, *Envâr*, 3/455.

⁷⁴ Şâfiî, *er-Risâle*, 40. “...فَلَا تَأْخُذُوا مِنْهُ شَيْئًا” âyetinde, “...öbürüne (mehir olarak) yüklerle mal vermiş olsanız dahi ondan hiçbir şeyi geri almayın” âyeti, mehir olarak kadınlara yüklerle mal vermiş olan kişilerin, bu mehirden hiçbir şeyi geri almamaları gerektiğini illet belirtmeksizin ortaya koymaktadır. Bu kadınlardan mehri geri almamanın illeti, nassla hemen akabindeki âyette ortaya konulmuştur.⁷⁹ Âyet şöyledir: وَكَيْفَ تَأْخُذُونَهُ وَقَدْ أَفْضَى بَعْضُكُمْ إِلَى بَعْضٍ “Hem, siz eşlerinle birleşmiş..., onu nasıl (geri) alırsınız?”⁸⁰ Âyetteki, “ondan hiçbir

⁷⁵ Erdebîlî, *Envâr*, 3/454. “...فَلَا تَأْخُذُوا مِنْهُ شَيْئًا” âyetinde, “...öbürüne (mehir olarak) yüklerle mal vermiş olsanız dahi ondan hiçbir şeyi geri almayın” âyeti, mehir olarak kadınlara yüklerle mal vermiş olan kişilerin, bu mehirden hiçbir şeyi geri almamaları gerektiğini illet belirtmeksizin ortaya koymaktadır. Bu kadınlardan mehri geri almamanın illeti, nassla hemen akabindeki âyette ortaya konulmuştur.⁷⁹ Âyet şöyledir: وَكَيْفَ تَأْخُذُونَهُ وَقَدْ أَفْضَى بَعْضُكُمْ إِلَى بَعْضٍ “Hem, siz eşlerinle birleşmiş..., onu nasıl (geri) alırsınız?”⁸⁰ Âyetteki, “ondan hiçbir

⁷⁶ Abdülkerîm b. Alî b. Muhammed Nemle, *el-Mühezzeb fi 'ilmi uşûli'l-fikhi'l-mukâren* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1420/1999), 5/2020.

⁷⁷ Nemle, *el-Mühezzeb fi 'ilmi uşûli'l-fikhi'l-mukâren*, 5/2020. “...فَلَا تَأْخُذُوا مِنْهُ شَيْئًا” âyetinde, “...öbürüne (mehir olarak) yüklerle mal vermiş olsanız dahi ondan hiçbir şeyi geri almayın” âyeti, mehir olarak kadınlara yüklerle mal vermiş olan kişilerin, bu mehirden hiçbir şeyi geri almamaları gerektiğini illet belirtmeksizin ortaya koymaktadır. Bu kadınlardan mehri geri almamanın illeti, nassla hemen akabindeki âyette ortaya konulmuştur.⁷⁹ Âyet şöyledir: وَكَيْفَ تَأْخُذُونَهُ وَقَدْ أَفْضَى بَعْضُكُمْ إِلَى بَعْضٍ “Hem, siz eşlerinle birleşmiş..., onu nasıl (geri) alırsınız?”⁸⁰ Âyetteki, “ondan hiçbir

⁷⁸ en-Nisâ 4/20.

⁷⁹ Erdebîlî, *Envâr*, 3/455; Ebü'l-Mehâsin Fahrüli'l-İsmâîl b. Ahmed er-Rûyânî, *Bahrü'l-mezheb fi fûrûi mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî*, thk. Tarık Fethi es-Seyyid (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1430/2009), 11/163.

⁸⁰ en-Nisâ 4/21.

şey almayın” ifadesi halvet veya cimâ⁸¹ olması sebebiyle verilen mehrin alınmasının haramlığını gösteren bir gerekçedir.⁸² Binaenaleyh bu illet nassla izhar edilmiştir. Yûsuf Erdebîlî, bu örneği illeti nass ile açıklanan celî kıyas grubuna dâhil etmiştir.⁸³

Müstenbat İlet

Müstenbat illet, “müctehidlerin içtihadıyla belirlenmiş olan illet”⁸⁴ olarak tanımlanmıştır. Karpuzun (makîs), buğdaya (makîs aleyh) ribevî mal olma hususunda (illet) kıyasının buna örnek olduğuna değinen Yûsuf Erdebîlî, bunun pirincin buğdaya kıyasının yanında kapalı olduğunu, ayrıca asıldaki (buğday) illetin القوت “temel gıda maddesi” olabilme ihtimalinin bulunduğunu ve bunun da fer’de (karpuz) mevcut olmamasına binaen bu kıyasın zayıf olduğunu açıklar. Bu örneği hafî kıyas grubuna dâhil eder.⁸⁵

Delâlet Kıyası

Delâlet kıyası uşûlü’l-fıkh’ta: “İki benzerden biriyle ötekine istidlâl etmek” veya “hükümün illeti olmayan, ancak illetin varlığına delalet eden bir ma’nadan ötürü fer’in asla hamledilmesi” şeklinde tarif edilmiştir.⁸⁶ Yûsuf Erdebîlî ise delâlet kıyasını, “hüküm ve illetin tek bir illetle illetlendirilmesi”⁸⁷ olarak tarif eder. Yusuf Erdebîlî, bir topluluk tarafından eli kesilen kişinin, bir topluluk tarafından öldürülen kişiye kıyas edilmesini örnek olarak göstermiştir. Yûsuf Erdebîlî, burada aslın ve fer’in diyetin vacip olmasında müşterek olduklarını ifade ederek diyetin ve kısasın da asıldaki tek bir illetle (müşterek

⁸¹ أفضى kelimesi halvet veya cimâ’ olarak anlamlandırılmıştır. Mücâhid, Zeccâc, İbn Kuteybe, Süddi ve Şâfiî mezhebi, bu kelimeyle maksadın cimâ’ etmek olduğunu ifade etmişlerdir. Abdullah b. Abbas bu ifade kinayeli olarak cimâ’ için kullanılmıştır. Ferrâ ve Hanefî mezhebine göre ise, bu ifadeyle kast edilen cimâ’ olsun veya olmasın yalnızca halvet bulunmak demektir. Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *el-Üm* (Beyrût: Dârü’l-Fıkr, 1403/1983), 5/121; Ebû Abdullah Muhammed b İdris b Abbas eş- Tefsirü’l-İmam eş-Şâfiî, *Tefsirü’l-İmami’s-Şâfiî*, thk. Ahmed Mustafâ el-Ferrân (el-Memleketü’l-Arabiyyetü’s-Suûdiyye: Dârü’t-Tedmuriyye, 1427/2006), 2/564; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ’, *Me’âni’l-Şurân*, thk. Ahmed Yûsuf Necâtî vd. (Mısır: Dârü’l-Mısriyye li’t-te’lif ve’t-terceme, ts.), 1/259; Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân an tevîli âyi’l-Şurân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki (Dâru Hecer, 1422/2001), 6/541; Ebû Bekr Ahmed b Alî Râzî el-Cessâs, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, thk. Abdüselâm Muhammed Alî Şahîn (Beyrût: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1415/1994), 1/530; Cessâs, *Şerhu Muhtasari’t-Tahâvî*, 4/390; Ebû Abdillâh (Ebû’l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtîhu’l-ğayb et-Tefsîrü’l-kebîr* (Beyrût: Dâr İhyâi’t-türâsi’l-’Arabî, 1420), 10/15; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-aḥkâmi’l-Şurân*, thk. Ahmed el-Berdûnî, İbrahim ’Atfîş (Kahire: Dârü’l-Kütübü’l-Mısriyye, 1384/1964), 5/102.

⁸² Kurtubî, *el-Câmi’ li-aḥkâmi’l-Şurân*, 5/102.

⁸³ Erdebîlî, *Envâr*, 3/455.

⁸⁴ Nemle, *el-Mühezzebe fi ‘ilmi uşûli’l-fıkhî’l-muḥâren*, 5/2021 وهي ما ثبتت باجتهد المجتهدين العلة المستنبطة، وهي ما ثبتت باجتهد المجتهدين

⁸⁵ Erdebîlî, *Envâr*, 3/455.

⁸⁶ Şîrâzî, *el-Lüma*; 100 أن ترد الفرع إلى الأصل بمعنى غير المعنى الذي علق عليه الحكم في الشرع إلا أنه يدل على وجود علة الشرع

⁸⁷ Erdebîlî, *Envâr*, 3/454 هو أن يكون الحكم و العلة معلولي علة واحدة

illet) illetlendirildiğini ifade eder.⁸⁸ Bu illet de düşmanca ve kasıtlı yapılan fiildir.⁸⁹

Kıyas fi ma'ne'l-asl

Erdebîlî, Şâfi'î usûlcülerin “kıyâsü's-şebeh” olarak isimlendirdiği kıyas türünü “kıyas fi ma'ne'l-asl” olarak isimlendirmektedir ve öncekilerin kıyâsü's-şebeh için verdikleri kölenin, hür ve mala kıyası örneğini bu başlık altında zikretmektedir. Bu kıyas türü usûl eserlerinde: “Fer'in aslın anlamında (illet) olduğu kıyas”,⁹⁰ “aralarındaki ayrıştırıcıyı nefyetme yoluyla asıl ile fer'in [hükümde] birleştirilmesi”⁹¹ ve “fark olmakla birlikte [hükümde] te'sirinin olmadığı [kıyas]”⁹² şeklinde tanımlanmıştır. Erdebîlî ise kıyas fi ma'ne'l-asl'ı, “asl ve fer'in aralarında fark bulunmama yönüyle [hükümde] birleştirilmesi” şeklinde tarif eder.⁹³ Yûsuf Erdebîlî'nin bu konuda örnek olarak verdiği köle lafzına cariyenin kıyas edilmesi hükümde köle ve cariyeye arasında cinsiyet faktörünün dikkate alınmadığını göstermektedir. Bu sebeple Erdebîlî'nin tanımına “veya aralarında fark bulunması ancak bu farkın hükme te'sir etmemesi”⁹⁴ şeklinde bir ibarenin eklenmesinin yerinde olacağı kanaatindeyiz. Binaenaleyh buradan hareketle kıyas fi ma'ne'l-asl “asl ve fer'in aralarında fark bulunmama veya aralarında fark bulunması ancak bu farkın hükme te'sir etmemesi yönüyle (hükümde) birleştirilmesi” şeklinde bir tanım yapılabilir.

Gazzâlî, bu kıyasın isimlendirilmesi konusunda usûl âlimlerinin ihtilaf ettiklerini ve bazılarının bu kıyasa دلالة الخطاب “hitâbın delâleti” bazılarının da kıyas fi ma'ne'l-asl dediklerini aktarır. Ayrıca o, bu kıyasa تنقيح المناط “tenkîhu'l-menât”⁹⁵ ismini verenlerin olduğunu da ifade eder.⁹⁶

⁸⁸ Erdebîlî, *Envâr*, 3/455.

⁸⁹ Râzî, *el-Mahsûl*, 5/323; Sirâceddin el-Urmevî, *et-Taḥşîl*, 2/235.

⁹⁰ Şâfiî, *er-Risâle*, 479 أن يكون الشيء في معنى الأصل.

⁹¹ Âmidî, *el-İḥkâm*, 4/4 الجمع بين الأصل والفرع بواسطة نفي الفارق بينهما.

⁹² Ebü'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Saîd et-Tûfî, *Şerḥu Muḥtaşari'r-Ravza*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Müessesetü'r-Risâle, 1407/1987), 3/436 كَانَ بَيْنَهُمَا فَارِقٌ لَا أَتَرَ لَهُ.

⁹³ Erdebîlî, *Envâr*, 3/454 هو أن يكون الجمع بين الأصل و الفرع ينفي الفارق.

⁹⁴ Tûfî, *Şerḥu Muḥtaşari'r-Ravza*, 3/436.

⁹⁵ Tenkîhu'l-Menât: hüküm ta'lilinde asldaki ortak illetlerde esas illeti ortaya koymak amacıyla illet olmayacak olanların ayıklanmasını gayesiyle yapılan ilmi çaba olarak tarif edilmiştir. Şa'bân, *İslam Hukuk*, 166; Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010), “Tenkîhu'l-Menât”, 568.

⁹⁶ Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *Şifâ ü'l-gâlîl fi beyâni's-şebeh ve'l-muḥîl ve mesâliki't-ta'lîl*, thk. Hamd Kübeysî (Bağdad: Matbaatü'l-İrşâd, 1390/1971), 130; Benzer isimlendirmeyi eserlerinde aktaranlar: Ebû Abdillâh Safiyyüddîn Muhammed b. Abdirrahîm b. Muhammed el-Urmevî Hindî, *el-Fâik fi Usûli'd-Dîn*, thk. Mahmud Nessâr (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005), 2/321; Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Îcî, *Şerḥü'l-'Adud 'alâ Muḥtasari'l-Müntehâ'l-Usûli ve me'ahu Hâşiyetü's-Sa'd ve'l-Cürçânî*, thk. Muhammed Hasan Muhammed İsmâ'il (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2004), 3/442.

Yûsuf Erdebîlî, köledeki hissesini hibe eden kişi ile ilgili nassta geçen köle ibaresine, cariyenin kıyas edilmesini örnek olarak verir. Bahsi geçen nass İbn Ömer (r.a) kanalıyla yapılan şu rivâyettir: « مَنْ أَعْتَقَ شِرْكَاءَ لَهُ فِي عَبْدٍ، فَكَانَ لَهُ مَالٌ يَبْلُغُ ثَمَنَ الْعَبْدِ، فَمَنْ الْعَبْدِ، فَمَنْ أَعْتَقَ شِرْكَاءَهُ حَصَصَهُمْ، وَأَعْتَقَ عَلَيْهِ الْعَبْدُ، وَإِلَّا فَقَدْ عَتَقَ مِنْهُ مَا عَتَقَ اللَّهُ رَسُوْلُهُ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: »⁹⁷ Allah Resûlü (s.a.s) şöyle buyurmuştur: “Her kim bir köledeki hissesini bağışlar ve kölenin geri kalan kıymetine ulaşacak derecede malı varsa, kölenin adilane kıymeti takdir olunur. Azat eden kimse, diğer ortaklarına hisselerini verir ve onun hesabından köle hürriyetine kavuşmuş olur. Şayet hissesini bağışlayan diğer bir ifadeyle azat eden kimsenin, diğer ortakların paylarını ödeyecek malı yoksa köleden azat ettiği hissesi azat olur.”⁹⁷

Erdebîlî, yukarıdaki hadiste geçen köle ibaresine cariyenin kıyas edilmesini şöyle açıklar: “Müşterek bir köleyi azat eden kişinin, köleye ortak olan müşterek veya müşterek kişilerin paylarının adilane bir şekilde takdir edilerek karşılanması hususunda, cariyeye köleye kıyas edilir.”⁹⁸ Hadîste Şâri’in hükümde الذكورية “erkek olma” lafzını vurgulamış olması hükme tesirine etkisi olduğundan değildir. Aksine bu, hükümde الذكورية “erkeklik” ve الأنوثة “kadınlık” kavramlarının eşit olduğunu, erkek olmanın dikkate alınmaması gerektiği şeklinde yorumlanmış ve cariyeye ile kölenin arasında hükümde bir fark olmadığı ifade edilmiştir.⁹⁹ Âmidî bu örneği celî kıyasın illeti istinbat ile tespit edilmiş kısmına örnek olarak zikretmiştir.¹⁰⁰

Erdebîlî, bu konuya verdiği diğer bir örnek de kölenin damân¹⁰¹ meselesinde bazı hükümlerde hür kişilere; bazı hükümlerde mâla kıyas edilmesi örneğidir. Yûsuf Erdebîlî bu açıklama dışında herhangi bir beyanda bulunmaz.¹⁰²

Erdebîlî’nin kıyas fi ma’ne’l-asl başlığı altında verdiği kölenin damân

⁹⁷ Müslim, *el-Câmi u’ş-şâhih*, “Itk”, 20, (No. 1501); Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî İbn Mâce, *Sünenü İbni Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Dâru İhyâi Kütübî’l-Arabî, ts.), “Itk”, 6 (No. 2528); Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaûd, Kâmil Karabellî (Dâru Risâleti’l-İlmiyye, 1430/2009), “Itk”, 28, (No. 3946); Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, “Itk”, 18 (No. 4937); Hadîs, Buhârî’de şöyle geçmektedir: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: (مَنْ أَعْتَقَ شِرْكَاءَ لَهُ فِي عَبْدٍ، فَكَانَ لَهُ مَالٌ يَبْلُغُ ثَمَنَ الْعَبْدِ، فَمَنْ الْعَبْدِ، فَمَنْ أَعْتَقَ شِرْكَاءَهُ حَصَصَهُمْ، وَأَعْتَقَ عَلَيْهِ الْعَبْدُ، وَإِلَّا فَقَدْ عَتَقَ مِنْهُ مَا عَتَقَ اللَّهُ رَسُوْلُهُ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: “Resûlullah [a.s] buyurdu: “Kim, kendisi ile başkası arasında ortak olduğu bir köleyi azat ederse, köleye onun malından adilane bir kıymet biçilir, ne eksik ne de fazla. Sonra, eğer zenginse, onun malından ortaklarının hisseleri verilerek köle azat edilir. Değilse köleden azat ettiği kadar azat olmuştur.” Buhârî, *el-Câmi u’ş-şâhih*, “Şerîke”, 5 (No. 2359).

⁹⁸ Erdebîlî, *Envâr*, 3/455.

⁹⁹ Âmidî, *el-İhkâm*, 4/4.

¹⁰⁰ Âmidî, *el-İhkâm*, 4/3.

¹⁰¹ Damân: Sözlükte bir şeyin üstlenilmesi, taahhüt edilmesi, garanti edilmesi anlamına gelir. Fıkhî bir terim olarak, şahsa veya mala kefalet, borcun nakledilmesi, başkası üzerindeki vacip borç ya da ifanın üstlenilmesi, bedende ya da maldaki zarar ve ziyanların karşılanması ziyetlik ya da akitlerden neşet eden yükümlülük, risk üstlenme ya da zarara katlanma olarak ifade edilmiştir. Erdoğan, “Damân”, 89; Hamza Aktan, “Damân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/450.

¹⁰² Erdebîlî, *Envâr*, 3/455.

meselesinde bazı hükümlerde hür kişilere; bazı hükümlerde mâla kıyas edilmesi örneği, diğer usûl eserlerinde kıyâsü'ş-şebeh¹⁰³ başlığında ele alınmıştır. Kölenin hür kişi veya mala kıyası örneği, İbn Süreyc (ö. 306/918) kıyâsü'ş-şebeh¹⁰⁴, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî¹⁰⁵ ve Nevevî kıyâsü'ş-şebehin ahkâmlardaki benzerliğe verdikleri örnektir. Ancak Nevevî (ö. 676/1277) كالعبد يشارك الحر في بعض الأحكام والمال في بعضها "bazı hükümlerde hür kişiye ve bazı hükümlerde mala ortak olan köle gibi"¹⁰⁶ mutlak bir ifade kullanmıştır. Erdebîlî ise, كالعبد في الضمان يشارك الحر في بعض أحكامه والمال في بعضها "damân meselesinde bazı hükümlerde hür kişiye ve bazı hükümlerde mala ortak olan köle gibi"¹⁰⁷ ifadesini kullanır. Yûsuf Erdebîlî, Nevevî'nin ibaresine "damân" kelimesini ekleyerek "tazmin meselesinde" şeklinde bir kayıtla anlamı sınırlandırmıştır.

Erdebîlî kıyas ile ilgili son olarak "fer'in hükmü iki asıl arasında gidip geliyorsa ve onlardan birine ilhak edilirse asıllar üzerine kıyas; onlardan diğerine ilhak edilirse tek asıl üzerine kıyas olur. [Dolayısıyla] birincisine [asıllar üzerine] kıyas edilmesi daha evladır"¹⁰⁸ şeklinde bir açıklama yapar. Erdebîlî bu kıyas قياس علة الأصول kıyâsü'l-illeti'l-uşûl¹⁰⁹ "asılların illeti üzerine kıyas" olarak adlandırmıştır.¹¹⁰

Muhakkik, Yûsuf Erdebîlî'nin "fer'in hükmü iki asıl arasında gidip geliyorsa..." cümlesini beyan babında "asıllar üzerine kıyas, pek çok aslın hükmünün illetini teşkil eden aynı illetin aslı üzerine yapılan kıyas demektir. Çünkü asılların aynı illet hususunda bu asla muvafakatı, bu illetle illetlendirilen delilin sahihliğine müstakil bir delil gibidir. Bu da delillerin çokluğu mesabesinde"¹¹¹ şeklinde bir açıklama yapar. Erdebîlî'nin bu kıyas tanımı diğer eserlerde geçmeyen bir tanım olması bakımından dikkate değerdir.

Yûsuf Erdebîlî, fer' kendi cinsi ve kendi cinsinden olmayan iki asla benzemesi durumunda, "fer'in kendi cinsinden olana kıyas edilmesi, kendi cinsinden olmayan diğer

¹⁰³ Kıyâsü'ş-şebeh: "Fer'in en çok benzerlik gösterdiği iki asıldan birine ilhak edilmesi veya asıllardan birine iki vasıfta, diğerine iki ve üzeri vasıfta benzeyen fer'i, en çok benzerlik gösterdiği asla ilhak edilmesi" şeklinde tarif edilmiştir. Cüveynî, *el-Varakât*, 16; Şîrâzî, *el-Lüma*; 100-101; Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, 16/148; Rûyânî, *Bahrü'l-mezheb*, 11/152; Âmidî, *el-İhkâm*, 4/4.

¹⁰⁴ Cüveynî, *et-Telhîş*, 3/237.

¹⁰⁵ Cüveynî, *et-Telhîş*, 3/236.

¹⁰⁶ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *Ravzatü't-tâlibîn ve umdetü'l-müttaķîn*, thk. Züheyr eş-Şâvîş (Dimeşk: el-Mektebü'l-İslâmî, 1412/1991), 11/149.

¹⁰⁷ Erdebîlî, *Envâr*, 3/455.

¹⁰⁸ Erdebîlî, *Envâr*, 3/455-456 إذا تردد حكم بين اصلين و إذا ألحق باحدهما فقياس على أصول و إذا ألحق بالآخر فقياس على أصل واحد فالأول اولى.

¹⁰⁹ Kıyâsü'l-illeti'l-asl: "Bir hadisenin bir haram olan ve bir de mübah olan asılların bulunması durumunda, birden fazla olan asıllarına döndürülmesi bir asıl üzerine döndürülmesi evlâ olan kıyâs" şeklinde tarif edilmiştir. Geniş açıklama için bk. Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ'Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *el-Udde fi uşûli'l-fıkh*, thk. Ahmed b. Ali Seyr el-Mübârekî (Riyâd, 1410/1990), 4/1329.

¹¹⁰ Erdebîlî, *Envâr*, 3/456.

¹¹¹ Muhakkik notu dipnot 4 Erdebîlî, *Envâr*, 3/455.

asla kıyas edilmesinden daha evladır"¹¹² açıklamasında bulunur. Yusuf Erdebîlî'nin yaptığı bu açıklama Mâverdî'nin eserinde takrîb kıyasının üçüncü türü olarak ele alınmıştır.¹¹³ Hanefi âlimlerinden Cessâs (ö. 370/981), bir hadisenin kendi cinsinden olana kıyasının evla olduğu şeklinde bir açıklamayla konuya giriş yaparak konuyu izah etmeye çalışmış¹¹⁴ ve Hanbeli âlimlerinden Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (ö. 458/1066) ise, bu konuyu cins kıyası olarak tanımladıktan sonra bu bağlamında meseleyi incelemiştir.¹¹⁵

SONUÇ

Kıyas, alternatif şer'î bir hüküm ortaya koyma anlayışına kapılmadan, akılcı bir yöntemle fer'in hükmünün aslın kapsamına dâhil olduğunu ortaya koyma çabasını ihtiva eden yöntemin adı olarak tanımlanabilir. Bu yöntem birçok âlim tarafından benimsenmiş ve eserlerinde tanımı ve türleriyle ele alınarak günümüze kadar ulaşmıştır. Ancak kıyas ile elde edilen hükmün, yeni bir hüküm ihdası mı olduğu ya da mevcut ahkâmın kapsamına mı dâhil olduğu üzerinde tartışma mevcuttur. Yûsuf Erdebîlî'nin kıyası "İki bilinenden birinin hükmünü aralarındaki ortak bir (illet) sebebiyle diğerinde ortaya çıkarmak" şeklinde tanımlayarak kıyas tarifinde "izhâr" kavramını kullanması onun kıyasın müspit bir delil değil de "müzhir" bir delil olduğu kanaatini taşıdığını, diğer bir ifadeyle kıyasla ulaşılan hükmün mevcut olan hükmünün fer'de ortaya çıkarılmasından ibaret bir işlem olduğunu göstermektedir.

Erdebîlî kıyas ile amel etmenin hükmüne, usûlcülerin kıyasa bakışlarına değinmemekle birlikte kıyasla elde edilmiş hükmün istişareye açık olmadığını belirterek kıyasın epistemolojik değerine temas etmiştir.

Erdebîlî'nin kıyası celî ve kıyası hafinin her birini kıyas-ı ille, kıyası delâle ve el-kıyâsü fi ma'ne'l-aşl şeklinde üçlü taksime tabi tutması diğer Şâfi'î usul eserlerinde yapılan taksimlerinden farklılık arz etmektedir.

Erdebîlî'nin celî kıyası, الضرب "dövme" kelimesinin التأفيف "öf!" kelimesine kıyası gibi fer'in illetinin aslın illetinden ziyade olduğu duruma işaret eden örnekleri seçerek izah

¹¹² Erdebîlî, *Envâr*, 3/456.

¹¹³ Kıyâsü'l-cins: "Biri kendi cinsinden diğeri farklı cinsten olan iki aslın sıfatlarına haiz olan fer'in muhtelif sıfatları ihtiva eden iki asıldan kendi cinsinden olana ilhak edilmesi" şeklinde tanımlanmıştır. Mâverdî konuyla ilgili olarak taharet ve namazı verir. Taharet ile ilgili bir meselenin taharet ve namaz ile ilgili iki aslının bulunması durumunda kendi cinsi olan taharet üzerine hamledilmesinin evlâ olduğunu ifade eder. Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, 16/151; Mâverdî, *Edebü'l-kâdî*, 1/605.

¹¹⁴ Cessâs örnek olarak Kerhî'den şu sözleri verir: "İtikâfın Arafat'taki vakfeye döndürülmesi oruca döndürülmesinden daha evlâdır. Çünkü itikâf Arafat'ta vakfenin cinsidir. İtikâf vakfe gibi bekleme olduğundan ve bu bulduğumuz onun cinsi olduğundan dolayısıyla kendi cinsinden olana hamledilmesi kendi cinsinden olmayana hamledilmesinden daha evladır." Geniş bilgi için bk. Cessâs, *el-Fuşûl*, 4/130-131.

¹¹⁵ Kâdî Ebû Ya'lâ namazla alakalı bir meselenin hem namaz hem de zekâta râci olan iki aslı varsa; fer'in kendi cinsinden olmayan zekâta değil de kendi cinsinden olan namaza döndürülmesinin daha uygun olacağını ifade eder. Geniş bilgi için bk. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *el-Udde fi uşûli'l-fikih*, 4/1330-1331; Ebû'l-Berekât Mecdüddîn Abdüsselâm b. Abdillâh b. el-Hadır el-Harrânî İbn Teymiyye, *el-Müsevvede fi uşûli'l-fikih*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhâmid (Maţba'tü'l-Medenî, ts.), 376-377.

etmesi; bu örnekleri “*mefhûmu'l-hitab*” veya “*fahvâ'l-keîâm*” kapsamında görenlerin görüşlerine katılmadığını göstermektedir.

Erdebîlî kendi döneminden önceki fukahânın kıyâsü'ş-şebeh bağlamında ele aldıkları kölenin hür ve mala kıyası meselesini, kıyasü fî ma'ne'l-asl başlığı altında incelemesi kıyasu'ş şebehi kıyasü fî ma'ne'l-asl olarak isimlendirdiğine delalet etmektedir.

Erdebîlî, birden fazla aslın müstakil deliller teşkil etmesinden dolayı fer'in birden fazla asıl üzerine kıyasını “*asılların illeti kıyası*” olarak adlandırması diğer eserlerde değinilmeyen bir konudur. Erdebîlî'nin fer'in kendi cinsinden olan ve kendi cinsinden olmayan iki asıl arasında kalınması halinde de fer'in kendi cinsinden olana ilhâk edilmesinin daha yerinde olacağını dile getirerek cins birliğini tercih sebebi olarak değerlendirir.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. thk. Şüayb el-Arnaût vd. 50 Cilt. Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1421/2001.
- Aktan, Hamza. "Damân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/450-453. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2011.
- Âmidî, Ebü'l-Hasen (Ebü'l-Kâsım) Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî. *el-İhkâm fî uşûli'l-aḥkâm*. thk. Abdurrezzâk Afîfî. 4 Cilt. Dimeşk-Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 2. Basım, 1402.
- Apaydın, H. Yunus. "Kıyâs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/528-538. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Attâr, Hasen b. Muhammed b. Mahmûd. *Hâşiye alâ Şerḥi'l-Celâl el-Maḥallî alâ Cem'i'l-cevâmi'*. 2 Cilt. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Bağdâtlı İsmâil Paşa. *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâ'ül-müellifîn ve âs-ârü'l-muşannifîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b el-Hüseyn b Alî. *es-Sünenü'l-Kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir Ata. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmi'u's-şâhih*. Dimeşk: Dâru İbn Kesîr-Dâru'l-Yemâme, 5. Basım, 1414/1993.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *el-Fuṣûl fî'l-uşûl*. thk. Uceyl Casim en-Neşemî. 4 Cilt. Kuveyt: Vizâretü'l-Evḳâfi'l-Kuveytiyye, 2. Basım, 1414/1994.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b Alî Râzî. *Aḥkâmü'l-Kur'ân*. thk. Abdüselâm Muhammed Alî Şahîn. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1415/1994.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b Alî Râzî. *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*. thk. İsmetullah İnâyetullah Muhammed vd. 8 Cilt. Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye-Dâru's-Sirâc, 1. Basım, 1431/2010.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *et-Ta'rifât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf. *el-Burhân fî uşûli'l-fikh*. thk. Abdülazîm ed-Dîb. 2 Cilt. Katar, 1. Basım, 1399.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf. *el-Varâkât fî uşûli'l-fikh*. thk. Abdüllatîf Muhammed el-Abd, ts.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf. *et-Telḥîş fî uşûli'l-fikh*. thk. Abdullah Cûlim en-Nebâlî, Beşîr Ahmed el-Umerî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, ts.
- Debûsî, Ebû Zeyd Abdullâh (Ubeydullâh) b. Muhammed b. Ömer b. İsâ. *Taḳvîmü'l-edille fî'l-uşûl*. thk. Halîl Muhyiddin el-Meys. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1412/2001.
- Duman, Soner. *Şâfi'nin Kıyâs Anlayışı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=ePX_SaJ

- Ebû Dâvûd, Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaûd, Kâmil Karabellî. 7 Cilt. Dâru Risâleti'l-İlmiyye, 1. Basım, 1430/2009.
- Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ'. *el-Udde fi uşûli'l-fıkh*. thk. Ahmed b. Ali Seyr el-Mübârekî. 5 Cilt. Riyâd, 2. Basım, 1410/1990.
- Ebû'l-Hüseyn el-Basrî, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Alî b. Tayyib. *el-Mu'temed fi Usûsli'l-Fıkh*. thk. Halîl el-Meys. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983.
- Erdebîlî, Cemâlüddîn (İzzüddîn) Yûsuf b. İbrâhîm el-Erdebîlî. *el-Envâr li Amâli'l-Ebrâr*. thk. Müfdî el-Mutlak, el-Fazıl Halef. 3 Cilt. Cidde: Dârü'z-Ziyâ, 2006.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 3. Basım, 2010.
- Ferrâ', Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî. *Me'âni'l-Şurân*. thk. Ahmed Yûsuf Necâtî vd. Mısır: Dârü'l-Mısriyye li't-te'lîf ve't-terceme, 1. Basım, ts.
- Gazzâlî, Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *Esâsü'l-Kıyâs*. thk. Fehd Muhammed Serhân. Riyâd: Şirketü'l-Ubeykân, 1413/1993.
- Gazzâlî, Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *Şifâ'ül-gâlîl fi beyâni's-şebeh ve'l-muḥîl ve mesâliki't-talîl*. thk. Hamd Kübeysî. Bağdad: Matbaatü'l-İrşâd, 1. Basım, 1390/1971.
- Hindî, Ebû Abdillâh Safiyyüddîn Muhammed b. Abdirrahîm (Abdirrahmân) b. Muhammed. *Nihâyetü'l-vüşûl ilâ ilmi'l-uşûl*. thk. Sâlih b. Süleyman el-Yûsuf, Sâlim b. Sa'd es-Suveyh. 9 Cilt. Mekke: el-Mektebetü't-Ticâriyye, 1. Basım, 1416/1996.
- Hindî, Ebû Abdillâh Safiyyüddîn Muhammed b. Abdirrahîm b. Muhammed el-Urmevî. *el-Fâik fi Usûli'd-Dîn*. thk. Mahmud Nessâr. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1426/2005.
- İbn Cüzey, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbî el-Gırnâtî. *el-Ḳavânînu'l-fıkhîyye fi telḥîşi mezhebi'l-Mâlikiyye ve't-tenbîh alâ mezhebi's-Şâfiyye ve'l-Hanefiyye ve'l-Hanbeliyye*. thk. Mâcid el-Hamevî. Beyrût: Dâru İbni Hazm, 1. Basım, 1434/2013.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *ed-Dürerü'l-kâmine fi ayâni'l-mi'eti's-sâmine*. 6 Cilt. Hindistan: Dâireü'l-Maârifî'l-Osmâniyye bi Haydarâbâd, 2. Basım, ts.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *ed-Dürerü'l-kâmine fi ayâni'l-mi'eti's-sâmine*. 6 Cilt. Haydarâbâd: Meclisü Dâireti'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 2. Basım, 1392/1972.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dimaşkî el-Hanbelî. *İlâmü'l-muvakkî'in an rabbi'l-âlemîn*. thk. Muhammed Abdüsselâm İbrâhîm. 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1411/1991.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffaküddîn Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Makdisî. *Ravzatü'n-nâzır ve cünnetü'l-münâzır fi uşûli'l-fıkh alâ*

- mezhebi'l-İmâm Ahmed*. thk. Şa'ban Muhammed İsmâil. 2 Cilt. Müessesetü'r-Reyyân, 2. Basım, 1423/2002.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünenü İbni Mâce*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Dâru İhyâi Kütübî'l-Arabî, ts.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1414.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Berekât Mecdüddîn Abdüsselâm b. Abdillâh b. el-Hadır el-Harrânî. *el-Müsevede fî uşûli'l-fikh*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhâmid. Maţba'tü'l-Medenî, ts.
- İbnü'l-İrâkî, Ebû Zür'a Veliyyüddîn Ahmed b. Abdirrahîm b. el-Hüseyn el-Kürdî el-Mihrânî. *el-Ğays ü'l-hâmi şerhu Şerhi Cem'i'l-cevâmi'*: thk. Muhammed Tâmir Hicâzî. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1425/2004.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-zeheb fî aĥbâri men zeheb*. thk. Mahmûd el-Arnaût. 11 Cilt. Dimeşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1. Basım, 1406/1986.
- Îcî, Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr. *Şerhü'l-Adud 'alâ Muhtasari'l-Müntehâ'l-Usûlî ve me'ahu Hâşiyetü's-Sa'd ve'l-Cürcânî*. thk. Muhammed Hasan Muhammed İsmâ'îl. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1424/2004.
- İmâd Abdüsselâm Raûf. *el-Âsârü'l-hattiyye fî'l-Mektebeti'l-Kadiriyye*. 5 Cilt. Bağdad: Matbaâtü'l-İrşâd, 1. Basım, 1394/1974.
- Kahraman, Abdullah. *Fıkıh Usûlü (Uşûlü'l-Fıkh) Giriş-Deliller-Hükümler-Hüküm Çıkarma Yöntemleri*. İstanbul: Raġbet Yayınları, 6. Basım, 2018.
- Kâtib Çelebi, Mustafâ b. Abdullâh Hâcî Halîfe. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1941.
- Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullâh Hâcî Halîfe. *Süllemü'l-vüşûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*. thk. Mahmûd Abdülkâdir el-Arnaût. 6 Cilt. İstanbul: Mektebetu İrsika, 2010.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mucemü'l-mü'ellifîn*. 15 Cilt. Beyrût: Mektebetü'l-Müsennâ, ts.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li-aĥkâmi'l-Ķurân*. thk. Ahmed el-Berdûnî, İbrahim 'Atfîş. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 2. Basım, 1384/1964.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî. *el-Muvatta'*: thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Mahmûd Muhammed Halîl. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1412/1992.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *Edebü'l-kādî*. thk. Muhyî Hilâl es-Serhân. 2 Cilt. Bağdad: Matba'atü'l-İrşâd, 1391/1971.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *el-Hâvi'l-kebîr*. thk. Alî Muhammed Muavvaz, Âdil Ahmed Abdülmevcud. 19 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1419/1999.
- Merdâvî, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Süleymân b. Ahmed. *et-Tahbîr Şerhu't-Tahrîr*. thk. Abdurrahman b. Abdullah el-Cibrîn vd. 8 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1421/2000.
- Molla Gürânî, el-İmâm Şehâbeddîn Ahmed b. İsmâil el-Kurânî. *ed-Dürerü'l-levâmi' fî Şerhi Cem'i'l-Cevâmi'*. thk. Said b. Galip Kâmil el-Mecidî. 5 Cilt. el-Medinetü'l-Munevvere: el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, 1429/2008.

- Molla Hüsrev. *Fıkıh Usûlü Mirkâtü'l-vüşûl tercüme ve şerhi*. çev. Haydar Sadıkoğlu. İstanbul: Özgü Yayınları, 2019.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-şâhîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Kahire: Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâuhû, 1374/1955.
- Nasirov, Elnur. *Orta Asrlarda yaşamış Azerbaycanlı Âlimler*. Bakü, 2011.
- Nasirov, Elnur. *XIII. Yüzyıl Başlarında Anadolu Azerbaycan İlişkileri*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.
- Nemle, Abdülkerîm b. Alî b. Muhammed. *el-Mühezzeb fi 'ilmi uşûli'l-fikhi'l-muğâren*. 5 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1420/1999.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Hasan Abdülmün'im Şelebî. 12 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1421/2001.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *Ravzatü't-tâlibîn ve umdetü'l-müttaqîn*. thk. Züheyr eş-Şâvîş. 12 Cilt. Dimeşk: el-Mektebü'l-İslâmî, 3. Basım, 1412/1991.
- Özsoy, İsmail. "Faiz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/110-126. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Ķurân*. Dimeşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem-Dâru's-Şâmiyye, 1. Basım, 1412.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *el-Mahsûl*. thk. Tâhâ Câbir Feyyâz el-Alvânî. 6 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1418/1997.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtîhu'l-ğayb et-Tefsîrül-kebîr*. 32 Cilt. Beyrût: Dâr İhyâi't-türâsi'l-'Arabî, 3. Basım, 1420.
- Rûyânî, Ebü'l-Mehâsin Fahrü'lislâm Abdülvâhid b. İsmâîl b. Ahmed. *Baħrül-mezheb fi fûrûi mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî*. thk. Tarık Fethi es-Seyyid. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1430/2009.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr. *el-Ensâb*. thk. Abdurrahmân b. Yahyâ b. Alî el-Muallimî el-Yemânî, vd. 13 Cilt. Haydarâbâd: Meclisü Dâireti'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1. Basım, 1382/1962.
- Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî. *Ķavâtı'u'l-edille fi'l-uşûl*. thk. Muhammed Hasan İsmâ'ill. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1418/1999.
- Semerkandî, Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed. *Mizânü'l-uşûl fi netâici'l-ukûl*. thk. Muhammed Zekî Abdülber. Katar: Metâbi'u-'d-Davhe'l-Hâdîse, 1. Basım, 1404/1984.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *Uşûlü's-Serahsî*. nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî. 2 Cilt. Haydarâbâd, ts.
- Serkîs, Yûsuf b. İlyân b. Mûsâ Serkîs ed-Dimaşkî. *Mu'cemü'l-maṭbû âti'l-Arabiyye ve'l-muarrebe*. 2 Cilt. Mısır: Matbaâtü Serkîs, 1346/1928.
- Sirâceddin el-Urmevî, Ebü's-Senâ Sirâcüddîn Mahmûd b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Hâmid el-Urmevî. *et-Taḫşîl mine'l-Maḫşûl*. thk. Abdülhamîd Ali Ebû Züneyd. 2 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1408/1988.
- Şa'bân, Zekiyuddin. *İslam Hukuk İlminin Esasları (Uşûlü'l-Fıkıh)*. çev. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 5. Basım, 2001.

- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *el-Üm*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1403/1983.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *er-Risâle*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Mısır: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1. Basım, 1357/1938.
- Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b İdris b Abbas. *Tefsirü'l-İmami's-Şâfiî*. thk. Ahmed Mustafâ el-Ferrân. 3 Cilt. el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Suûdiyye: Dâru't-Tedmuriyye, 1. Basım, 1427/2006.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed. *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hak min ilmi'l-uşûl*. thk. Ahmed Azv İnâye. 2 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1. Basım, 1419/1999.
- Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf. *el-Lüma' fi uşûli'l-fikh*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1424/2003.
- Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf. *et-Tebşira fi uşûli'l-fikh*. thk. Muhammed Hasan Heyto. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1980.
- Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf. *Şerhu'l-Lüma'*: thk. Abdülmecîd Türkî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1408/1988.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mucemü'l-kebîr*. thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbni Teymiyye, 2. Basım, ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Câmi'u'l-beyân an tevîli âyi'l-Kurân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Dâru Hecer, 1422/2001.
- Tûfi, Ebü'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Saîd. *Şerhu Muhtaşari'r-Ravza*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 3 Cilt. Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1407/1987.
- Zekerîyyâ el-Ensârî, Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekerîyyâ b. Muhammed b. Ahmed es-Süneykî el-Ensârî el-Hazrecî. *Gayetü'l-Vusul Şerhu Lübbi'l-Usûl*. Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî. *el-Bahrü'l-muhtâf fi uşûli'l-fikh*. 8 Cilt. Dâru'l-Kütübî, 1. Basım, 1414/1994.
- Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris. *el-A'lâm*. Dâru'l İlm li'l Melâyin, 15. Basım, 2002.
- Zühaylî, Vehbe. *el-Vecîz fi uşûli'l-fikhi'l-İslâmî*. Dımaşk/Suriye: Dâru'l-Ĥayr, 1427/2006.